

WSTĘP

Teren objęty niniejszym zeszytem katalogu znajdował się do chwili wprowadzenia nowego podziału administracyjnego Państwa w r. 1975 w obrębie powiatu ciechanowskiego. Obszar ten stanowi równinę moreny dennej, noszącą nazwę Wysoczyzny Ciechanowskiej i położony jest w dorzeczach rzek: Łydyni, Wkry i Sony. Niezalesione, żyzne gleby moren sprzyjały wczesnemu rozwojowi osadnictwa, co sprawiło, że już w wieku XIV ziemia ciechanowska należała do gęściej zasiedlonych ziem Mazowsza. Krzyżowały się tu ważne szlaki handlowe: z Rusi i Litwy do Prus, Wielkopolski i Śląska. W r. 1877 przeprowadzono tędy linię kolei żelaznej zwanej „nadwiślańską”, z Warszawy do Mławy.

Do r. 1526 teren ten podlegał władzy książąt mazowieckich; jego część na wsch. od Łydyni wchodziła w skład powiatu ciechanowskiego oraz częściowo przasnyskiego ziemi ciechanowskiej, zaś część na zach. od rzeki (włączona już w r. 1495 do Korony) w skład powiatu sulerszyskiego (zwanego potem niedzborskim) ziemi zawkrzeńskiej. Po wcieleniu Mazowsza do Korony wschodnia część pozostawała do rozbiorów w województwie mazowieckim, w powiatach ciechanowskim i przasnyskim, zaś zachodnia w województwie płockim, w powiecie niedzborskim (od r. 1535). W r. 1793 powołane zostało efemerycznie województwo ciechanowskie. Po r. 1795 teren ten znalazł się w obrębie powiatu przasnyskiego (utworzonego z dawnej ziemi ciechanowskiej oraz powiatu niedzborskiego ziemi zawkrzeńskiej) w departamencie płockim, a od r. 1815 wszedł do obwodu przasnyskiego w województwie płockim, przemianowanym w r. 1837 na gubernię. W r. 1867 znów przywrócono powiat ciechanowski; od r. 1918 do 1975 wchodził on w skład województwa warszawskiego, z wyjątkiem lat okupacji 1939—45, kiedy to utworzono rejencję ciechanowską w prowincji Prusy Wschodnie.

Pod względem administracji kościelnej obszar ten podlegał od ostatniej ćwierci w. XI biskupstwu płockiemu, wchodząc (od w. XIV?) w skład dekanatów ciechanowskiego i zawkrzeńskiego w archidiecezji płockiej. W r. 1506 dekanat ciechanowski podzielono na przasnyski i ciechanowski, w r. 1530 oba dekanaty znajdowały się w archidia-

konacie pułtuskim, od r. 1593 ponownie w płockim. Obecnie większość parafii należy do dekanatu ciechanowskiego, dwie do makowskiego (Gołymin i Krasne), dwie do strzegowskiego (Głinojeck i Niedzbórz), jedna do przasnyskiego (Grudusk). Sieć parafialna wykształcała się tu od w. XII do XV (najwcześniejsze parafie: Ciechanów, Grudusk, Pałuki, Sońsk), jedynie parafia Niedzbórz pochodzi z początku w. XVI. Jedyną fundacją klasztorną był kościół i klasztor wzniesiony dla augustianów sprowadzonych do Ciechanowa po r. 1356.

O wczesnym rozwoju osadnictwa świadczą liczne stanowiska archeologiczne i znaczna ilość znalezisk, jak np. słynny skarb tzw. ciechanowski z w. XI oraz miecz z połowy w. XI znaleziony w grobie szkieletowym na terenie Ciechanowa. Ciechanów, położony na skrzyżowaniu ważnych dróg handlowych, już w w. XI występuje jako główne centrum polityczno-administracyjne i obronne, a zarazem ważny ośrodek gospodarczy na północnym Mazowszu. Obok Ciechanowa wymienić jeszcze należy jako najstarsze ośrodki: Pałuki, Grudusk i Sońsk (w dwóch ostatnich zachowały się grodziska). Kasztelańskie grody w Ciechanowie i Grudusku wykorzystywały naturalne wzniesienia, gród w Sońsku, podległy ongiś kasztelanii ciechanowskiej, wzniesiony na bagnach, reprezentuje typ grodu nizinnego. Wielokrotnie oblegany i niszczony gród ciechanowski funkcjonował do pierwszej połowy wieku XV; dopiero wzniesienie murowanego zamku pozbawiło go dotychczasowej roli. Silnie zniszczone grodzisko w Bardonach-Mieszkach jest pozostałością grodu z w. XI—XII, podległego, podobnie jak Sońsk, kasztelanii ciechanowskiej.

Prawa miejskie uzyskały na tym terenie jedynie Ciechanów (druga tercja w. XIV, nowa lokacja 1400), Niedzbórz (1505), już w końcu w. XVIII nazywany wsią oraz Krasne (nieudana lokacja z 1754). W planie urbanistycznym Ciechanowa czytelny jest jego nieregularny układ przedlokacyjny z grodem, podgrodzem i osadą, której ośrodkiem był plac targowy (obecnie pl. Kościuszki); układ ten połączony jest osią komunikacyjną z nowo lokowanym miastem o regularnym planie.

Z dawnych rodzin, które miały tu znaczenie w XV—XVII w. wymienić należy m.i.: Ciemniewskich, Gołyńskich (późniejszych Gołymińskich), Przedwojewskich, Pałuckich, Szczurzyńskich. Najwybitniejszą jednak rolę odegrali na tym terenie Krasieńscy, z których nazwiskiem łączy się dwie miejscowości: Krasne — ich gniazdo rodowe

oraz Opinogóra — siedziba powstałej w r. 1844 ordynacji. Kościół w Krasnem stał się mauzoleum grobowym tego ważnego i jednego z bardziej wpływowych rodów dawnej Rzeczypospolitej. W utworzonym w r. 1961 w Opinogórze Muzeum Romantyzmu dominują ślady osobowości dwóch przedstawicieli rodu: napoleonidy Wincentego i poety Zygmunta. Atmosfera wewnątrz neogotyckiego zameczku, pełnego pamiątek parku oraz cichego cmentarza z nagrobkami żołnierzy gwardii cesarskiej — tchnie urokiem napoleońskiej legendy i romantycznych uniesień jednego z trzech wieszczów.

Wywodziło się z tych okolic wielu wybitnych ludzi: artystów i pisarzy, uczonych i społeczników. W majątku Grabienice koło Niedzborza urodził się wybitny historyk Władysław Smoleński (1851—1926), w Koziczynku — znany rzeźbiarz, zarazem malarz i literat *Bolesław Biegas* (1877—1954). Właścicielem Ojrzenia był Bruno Kiciński — poeta, publicysta i tłumacz, zasłużony założyciel „Kuriera Warszawskiego”, pochowany w r. 1844 w pobliskim Kraszewie. Przelotny pobyt związał z tymi stronami Marię Konopnicką, przebywającą u syna Jana w Ciechanowie, bądź w jego majątku Przedwojewie. W dworze w Szulmierzu Stefan Żeromski udzielał korepetycji paniczom Cyprysińskim, utrwalając tamtejsze wspomnienia na kartach „Dzienników” a także wielu utworów powieściowych. Dwadzieścia siedem lat spędził w Gołotczyźnie Aleksander Świętochowski, pisarz publicysta i społecznik, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli polskiego pozytywizmu, założyciel szkoły rolniczej zw. „Bratne”.

Z zakresu gotyckiej architektury sakralnej zachowały się kościoły: farny i poaugustiański w Ciechanowie, parafialny w Gołyminie, prezbiterium kościoła w Malużynie z dobudowaną w wieku XVIII drewnianą nawą oraz część kościoła w Kraszewie. Formy tych kościołów są pochodnymi wzorców budowlanych z terenu państwa zakonnego. Okazała, pseudobazylikowa fara ciechanowska datowana powszechnie od czasów Gawareckiego na połowę w. XIV zbudowana była jednakże, podobnie jak i kościół poaugustiański, dopiero w pierwszej ćwierci w. XVI. Przemawiają za tym zarówno formy stylowe jak i wzmianki źródłowe z lat 1511—25, dotyczące „fabrica ecclesiae”. Formy występujących we wsch. elewacji fary blend zwieńczonych późnogotyckim „oślim grzbietem” pojawiają się powszechniej na terenie Niżu Polskiego dopiero w początkach i pierwszej połowie w. XVI (np. w farach w Bydgoszczy, Gostyniu

i Kole). Ważnym elementem składowym fary ciechanowskiej są dwie symetryczne kaplice ujmujące — niczym ramiona transeptu — wschodnią część nawy głównej; północna z nich zachowała swoją późnogotycką formę; południowa, później przekształcana pochodzi zapewne również z tego samego czasu. Byłby to najwcześniejszy w Polsce przykład pary symetrycznych kaplic zwanych transeptowymi. Kościół w Gołyminie należy również datować na 1. poł. w. XVI. Świadczy o tym zarówno forma wnęki, mieszczącej portal, zwieńczonej „oślim grzbietem” jak i sterczynowe szczyty, rozczłonkowane dwułucznyymi, półkolistymi blendami, bardzo podobne do szczytów fary ciechanowskiej. Portale w dwułucznych blendach w Malużynie i kościołe poaugustiańskim w Ciechanowie powtarzają zasadę stosowaną w portalach innych kościołów mazowieckich XVI wieku m.i. w Nowym Mieście (d. pow. płoński), nieco wzbogaconą w Bożewie (d. pow. sierpecki), w Makowie i Pawłowie (d. pow. przasnyski). Archaizujące sklepienie krzyżowe o masywnych, prostokątnych w przekroju żebrach w zakrystii w Gołyminie oraz ośmiopolowe sklepienie zakrystii kościoła poaugustiańskiego w Ciechanowie świadczą o silnym tradycjonalizmie warsztatowym.

Niewątpliwie późnogotyckim był pierwotnie również kościół wzniesiony w latach 1570—5 w Krasnem, ufundowany przez bpa krakowskiego Franciszka Krasieńskiego. Świadczy o tym gotycki wątek cegieł występujący do połowy wysokości wieży, szkarpy narożne w fasadzie, wreszcie kątowno ustawione sterczyny uskokowych półszczytów fasady. Murowane w tym czasie, a nawet później, świątynie na terenie Mazowsza budowane były jeszcze ciągle w formach stylowych późnogotyckich, jak np. kościół bernardynów w Przasnyszu z r. 1586 (z wyłączeniem grupy renesansowych kościołów z trzeciej ćwierci w. XVI, przypisywanych *Janowi Baptyście Wenecjaninowi*). Kościół w Krasnem z lat 1570—5 można sobie wyobrazić jako jednonawową budowlę z dwiema kaplicami i wieżą wtopioną w schodkowy szczyt. Zapewne w 1. poł. w. XVII ta wieżowa fasada przekształcona została w stylu późnego renesansu, zaś w w. XVIII dodano jej elementy barokowe (portal, okienka o ozdobnym wykroju); dalszym przekształceniom uległa podczas gruntowego remontu w latach 1826—30 oraz w drugiej połowie w. XIX, kiedy to starano się przywrócić gotycko-renesansowy charakter fasady. Jednolity, bazylikowy korpus kościoła wzniesiony został w latach trzydziestych w. XVIII (może zatrudniony był tu warsztat budowlany arch.

Antoniego Solariego?), o czym świadczy wizytacja z r. 1739 opisująca świątynię w trakcie budowy „od fundamentów”. Ukształtowanie wnętrza korpusu, jego podziały architektoniczne i detal wykazują bliskie pokrewieństwo z farą w Węgrowie, przekształconą również dla Krasińskich w latach 1703—6 z gotyckiego kościoła.

Z fundacji Wincentego Krasińskiego wzniesiony został w r. 1824 lub 1841 kościół w Opinogórze, w formie klasycystycznej rotundy, poprzedzający obecną budowlę zaprojektowaną w r. 1874 przez *Wincentego Rakiewicza*. W tym samym czasie zbudowany — również kosztem Krasińskiego — kościół w Pałukach otrzymał formę neogotycką (arch. arch. *Józef Iżycki* i *Michał Jakub Miklaszewski*). Neogotycki wystrój z pierwszej połowy w. XIX elewacji południowej kaplicy w farze ciechanowskiej niestety znany jest tylko z fotografii, a zlikwidowany został podczas przebudowy szyllerowskiej.

W 2. poł. w. XIX i w pierwszej ćwierci w. XX działali na tym terenie znani architekci: *Stefan Szyller* (przekształcenie fary w Ciechanowie), *Antoni Wójcicki*, budowniczy powiatu, który zaprojektował kościoły w Grudusku i Sońsku, *Józef Pius Dziekoński* — autor projektu kościoła w Sulerzyżu. Nieokreślone prace wykonał w 3. ćw. w. XIX w kościele w Krasnem *Bolesław Paweł Podczaszyński*. Może również on nadał wnętrzu gotyckiego kościoła w Gołyminie (którego kolatorami byli także Krasińscy) cechy stylowe angielskiego neogotyku. Bardzo podobnie ukształtowane są wnętrza kościoła w Solcu Kujawskim (d. pow. bydgoski) i Krzywosądku (d. pow. radziejowski), zapewne oparte również na rozpowszechnionych w tym czasie angielskich wzornikach architektonicznych.

Z osiemnastu drewnianych kościołów istniejących tu jeszcze w XIX wieku zachowała się zaledwie połowa. Wygląd niektórych uwieczniony został w zbiorze fotografii wykonanych w r. 1867, a przechowywanych w Bibliotece Diecezjalnej w Płocku. Były to przeważnie prostokątne, jednonawowe świątynie, kryte dwuspadowymi gontowymi dachami, z wolnostojącymi, czworobocznymi dzwonniami od frontu (Głinojeck, Grudusk, Łopacin, Sulerzyż). Zapewne podobnie wyglądały kościoły w Łysakowie, Niedzborzu, Pałukach. Dawne fotografie kościołów zachowanych w Ciemniewku i Koziczynku uświadamiają jak znacznym przeróbkom uległy te budowle w ciągu ostatnich stu lat. Najstarsze z dotrwałych kościołów i szczęśliwie nie zeszpecone przeróbkami to siedemnastowieczne świątynie w Drogiszce i Przedwojewie oraz osiemnastowieczna w Zielonej. Kościół

w Lekowie zniekształcony został nieodwracalnie kilkoma „gruntownymi” remontami. Dwa zachowane kościoły (Kraszewo i Malużyn) oraz trzy nieistniejące (Glinojec, Grudusk, Sońsk) są przykładami łączenia budowli drewnianych z murowanymi częściami gotyckimi (przeważnie zakrystiami i prezbiteriami).

Wśród dość prostych dzwonnicy z w. XVII—XVIII (Łopacin, Łysakowo, Kraszewo) wyróżnia się formą rekonstruowana niedawno dzwonnica w Lekowie, kryta baniastym, gontowym hełmem. Na doskonale zachowanych belkach dzwonnicy w Malużynie cieśla wyrył swój inicjał „S” oraz datę budowy 1655.

W zakresie murowanej architektury świeckiej najstarszą budowlą jest zamek w Ciechanowie, wznoszony dla księcia Janusza Starszego od trzeciej dekady w. XV, niewątpliwie przez pruski warsztat budowlany, pod kierunkiem muratora *Niklosa*, prowadzącego również budowę zamku książęcego w Liwie. Zamek kilkakrotnie podwyższany i modernizowany w ciągu w. XV i XVI, reprezentuje typ symetrycznego kasztelu nawodnego o dwóch okrągłych wieżach flankujących kurtynę z (niezrealizowaną) bramą na osi oraz trójdzielnym pałacem po przeciwległej stronie. Dążność do regularnego układu opartego o zasadę symetrii jest wspólna z tendencjami kształtującymi modele zamku krzyżackiego, a użycie okrągłych wież przystosowanych do nowego systemu flankowań nasuwa skojarzenia z zamkami w Świeciu i Bytowie. Trójdzielny piętrowy pałac (zachowany jedynie w fundamentach) wzorowany był na administracyjno-mieszkalnych budynkach warowni zakonnych i biskupich. Materiał i technika budowlana oraz repertuar form zdobniczych w zamku ciechanowskim również pozwala widzieć wzorce dla niego w budownictwie państwa zakonnego.

Architektura dworska przedstawia się na tym terenie dość skromnie. Drewniane dwory uległy zniszczeniu lub znacznym przeróbkom, jak na przykład barokowy, osiemnastowieczny dwór w Koźniewie, przeładowany w czasie odnowy z początku w. XX pseudobarokowym detalem. Drewniane dwory z pierwszej połowy w. XIX (Pawłowo, Bądkowo) są w stanie postępującego zniszczenia; losu tego powinien uniknąć nieźle jeszcze zachowany, lecz opuszczony dwór w Sulerzyżu. Bez śladu zniknęły już klasycystyczny dwór w Żochach i spichlerz w Bądkowie (będący jeszcze w r. 1960 w dobrym stanie), czy murowany klasycystyczny dwór Kicińskich w Ojrzeniu lub lamus w Luberadzu. Natychmiastowej interwencji konserwatorskiej

wymaga gwałtownie niszczejący, jedyny na tym terenie pałac — w Luberadzu, wystawiony w r. 1789 dla Józefa Dembowskiego przez architekta *Hilarego Szpilowskiego*, znanego ze swej działalności budowlanej na Mazowszu (pałace w Małej Wsi, Walewicach, Staroźrebach, Słubicach — by wymienić najznaczniesze). Architektura pałacu jest wczesnym przejawem postawy romantycznej, która wyraziła się tu dążeniem do intymności wewnątrz, zróżnicowanym charakterem pomieszczeń, ich wzajemną separacją. Nieregularności układu, rozmieszczenia loggii i balkonów wprowadzają asymetrię do elewacji (z wyjątkiem frontowej), i sprawiają, że koncepcję *Szpilowskiego* należy uznać za oryginalną i nietypową. Z rozproszonego wystroju wnętrza zachowało się rzekomo w rękach prywatnych na terenie powiatu (w Sońsku?) jedno z dwóch lusterek weneckich z w. XVIII w ramie rokokowej, zdobiących pierwotnie salę bawową w pałacu Saskim w Warszawie, a zakupionych do Luberadza przez Józefa Dembowskiego po śmierci Augusta III Sasa.

Rozpowszechnione w literaturze, a szczególnie podchwyczone przez wydawnictwa popularne i przewodniki mniemanie, iż autorem projektu neogotyckiego, romantycznego zameczku w Opinogórze był francuski architekt *Viollet-le-Duc* — nie znalazło źródłowych potwierdzeń. Wydaje się, że autora projektu szukać należy w kręgu architektów działających w tym czasie w Polsce. Wiele wskazuje na to, że mógł nim być *Henryk Marconi*. Przebudowany przez niego w r. 1822 dla generała Ludwika Paca pałac w Dowspudzie, jak i wnętrza warszawskiego pałacu Paców przy ul. Miodowej wykazują pewne podobieństwa do wnętrz opinogórskich, z ich bogatym sztukatorskim wystrojem. Zachowane dwa założenia parkowe — w Krasnem i Opinogórze — przekomponowane były przez architekta *Waleriana Kronenberga* i ogrodnika *Franciszka Szaniora* w końcu w. XIX i w początku w. XX na zlecenie Krasińskich.

W zakresie wyposażenia wnętrza kościelnych ołtarze, głównie barokowe i rokokowe z w. XVIII, w większości nie reprezentują wysokiej klasy artystycznej. Warto jedynie wymienić wczesnobarokowy, siedemnastowieczny ołtarz główny z kościoła w Malużynie oraz tabernakulum z kościoła w Drogiszce, w którego snycerze zawarł ludowy twórca własną interpretację manieryzmu. Do sztuki ludowej zaliczyć należy znajdujące się w kościele w Kraszewie: ambonę wydrążoną z pnia lipowego i ozdobioną płaskorzeźbionym ornamentem, wykonaną w r. 1726 oraz drewniany nagrobek Jana Franciszka Kucharskiego z rzeźbioną

postacią zmarłego, dzieło tego samego, anonimowego artysty. Marmurowe chrzcielnice z połowy w. XVII zachowały się w Krasnem (ozdobiona herbem Krasińskich) oraz w Grudusku; ta ostatnia powiększa grupę identycznych chrzcielnic na Mazowszu i Podlasiu (Samogoszcz, Sochaczew, Górki) pochodzących z kieleckich warsztatów kamieniarskich. Wybitnym dziełem snycerki połowy w. XVIII jest prospekt organowy w kościele w Krasnem, być może dzieło obcego warsztatu. Analogiczne prospekty ufundowano w tym czasie dla Siemiatycz a także do fary w Węgrowie (gdzie również kolatorami byli Krasińscy); ten ostatni został rozebrany i uległ zniszczeniu po r. 1964.

Wśród nielicznie zachowanych na Mazowszu barokowych polichromii zespół w Krasnem wysuwa się na poczesne miejsce. Malowidła wykonał w r. 1747 pochodzący z Brna na Morawach *Sebastian Eckstein*, u progu lat czterdziestych znany dekorator lwowskich kościołów. Sceny Męki Chrystusa umieszczone ponad arkadami przejść do naw bocznych spełniają tu rolę stacji Drogi Krzyżowej, malowidło na wsch. ścianie prezbiterium nawiązuje do wezwania kościoła, a przedstawienia w nawach bocznych stanowiły pierwotnie tło ołtarzy.

Na wzmiankę zasługuje oparta na motywach huculskich kilimów polichromia kościoła w Ciemnieвку z r. 1929, której projekt przyniósł *Bronisławowi Bryknerowi* nagrodę na Wystawie Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych.

Malarstwo sztalugowe reprezentowane jest skromnie. Do najstarszych i najciekawszych obiektów należy odnaleziony na strychu kościoła w Sońsku obraz Matki Boskiej Różańcowej z św. Dominikiem i Katarzyną Sieneńską, namalowany na desce w trzeciej ćwierci w. XVII; scenie tej towarzyszy klęcząca para królewska (niewątpliwie Michał Korybut Wiśniowiecki z Eleonorą, co uściślałoby datę powstania obrazu na lata 1670—3), przedstawiciele duchowieństwa, fundatorzy z rodziną i liczna szlachta ze świetnie scharakteryzowanymi typami ludzkimi. Obraz łączy się z Bractwem Różańcowym w Sońsku, dla którego w r. 1666 ofiarował nieistniejącą już puszkę Maciej Golecki podczaszy płocki. Zapewne włoskiego pochodzenia jest osiemnastowieczny obraz Matki Boskiej Różańcowej w bocznym ołtarzu kościoła w Krasnem, oparty na tym samym pierwowzorze, który popularyzował w Polsce *Szymon Czechowicz*. Również z w. XVIII pochodzi obraz dobrego pędzla znajdujący się w kościele w Przedwojewie, przedstawiający scenę śmierci św. Józefa — temat rzadki w Polsce, a popularny w kręgu sztuki weneckiej.

Wśród zabytków rzeźby odnotować należy kilka nieznanych dotąd figur gotyckich: Matki Boskiej z Dzieciątkiem z około połowy w. XV w kapliczce w Kałkach oraz z początku w. XVI w kościele w Malużynie; w tymże kościele znajduje się również figura Chrystusa Zmartwychwstałego z tegoż czasu i dwa gotyckie krucyfiksy. Wysoki poziom gotyckiej rzeźby z w. XVI reprezentuje krucyfixs z kościoła poaugustiańskiego w Ciechanowie, natomiast rzeźba Chrystusa Ukrzyżowanego w kościele farnym, pochodząca z początku w. XVII, niewątpliwie powtarza gotycki wzór z pierwszej połowy w. XV.

W dziedzinie bogato na tym terenie reprezentowanej plastyki sepulkralnej najwcześniejszymi obiektami są dwie zapewne późnogotyckie płyty wmurowane po bokach głównego portalu w kościele w Pałukach, z zarysami postaci męskiej i kobiecej oraz herbem Prawdzic, którym pieczętował się ród Pałuckich; wtórnie wyryta na jednej z płyt data 1840 odnosi się do roku budowy obecnego kościoła. Późnogotycka płyta Stanisława Szczurzyńskiego zmarłego w r. 1556 wmurowana w filar nawy kościoła farnego w Ciechanowie, ukształtowana nieco prymitywnie, z linearnie potraktowaną postacią zmarłego w zbroi, herbami w narożach i napisem w bordiurze, utrzymana jest w konwencji nagrobków śląskich i wielkopolskich z drugiej połowy w. XVI.

Interesujący zespół nagrobków zachował się w kościele w Krasnem, od wieków traktowanym jako mauzoleum rodowe. Do najwcześniejszych wśród nich należą dwa nagrobki ufundowane dziadkom i rodzicom przez Jana Krasieńskiego, archidiakona i kantora krakowskiego. Nagrobek Andrzeja Krasieńskiego i jego żony Katarzyny Czernickiej wystawiony w r. 1581 (za ich życia) reprezentuje rozpowszechniony w Polsce typ renesansowego nagrobka piętrowego; jest być może produktem rzeźbiarskim warsztatu krakowskiego bliskiego Canavesiemu. Nagrobek Jana Krasieńskiego (zm. 1546) i jego żony Katarzyny z Mrokowskich wykonany został też około r. 1580 i pokrewny jest krakowskim nagrobkom innego typu — z półplastycznymi popiersiami zmarłych umieszczonymi w półkolistych arkadach. Zespół inskrypcyjnych płyt epitafijnych z marmuru, owalnych i kolistych, sprawionych w połowie w. XVII przez Jana Kazimierza Krasieńskiego (poświęconych pamięci członków rodu zmarłych w w. XVI i pierwszej połowie w. XVII) i umieszczonych na filarach nawy liczy kilkanaście pozycji. W połowie w. XVIII ozdobiony został — jak świadczy fotografia z r.

1867 — rokokowymi obramieniami, zaś w drugiej połowie w. XIX ujęto te tablice w bogate, neobarokowe oprawy z marmuru, fundowane przez Ludwika Krasińskiego.

Z inicjatywy Błażeja Jana Krasińskiego urządzono przed r. 1747 na ścianach prezbiterium mauzoleum rodu Krasińskich, przenosząc zachowane z poprzedniego kościoła dwa siedemnastowieczne nagrobki Jana Kazimierza oraz piętrowy jego żon i komponując je w barokową całość z XVII-wiecznymi epitafiami. Całość kompozycji zamknięto od góry parami łuków koszowych połączonych gzymsami, do których *Sebastian Eckstein* dostosował wykrój pól z polichromią. W latach 1877—83 kompozycję tę uzupełniono dodając tablicom epitafijnym neobarokowe obramienia. Nagrobek fundatora cechuje prymitywizm formy; ciekawszym jest nagrobek jego żon, stanowiący zapóźniony przykład renesansowej koncepcji piętrowego nagrobka, zrealizowanej w formach barokowych; jest to jedyny w Polsce przykład kamiennego, podwójnego nagrobka kobiecego.

Podwójny nagrobek z repusowanego, połączanego brązu: Teresy Chodkiewiczówny i Jadwigi Teresy Jabłonowskiej, żon Jana Dobrogosta (Bonawentury) Krasińskiego, wykonany został na przełomie w. XVII/XVIII, niewątpliwie w gdańskim warsztacie złotnika *Andrzeja Mackensena Młodszego* (twórcy bogatej tablicy z panopliami zdobiącej nagrobek Jana Dobrogosta w kościele poreformackim w Węgrowie). Poziom artystyczny i techniczny nagrobek oraz wyjątkowość kompozycji na naszym gruncie świadczą o obcych źródłach inspiracji. W połowie w. XVIII nagrobek ten opisany był jako „mauzoleum” z rzeźbioną podstawą z czarnego marmuru, stojące pośrodku prezbiterium.

Rokokowy, ścienny sarkofag Marianny z Czarnkowskich Krasińskiej (zm. 1745) żony Błażeja Jana, łączy z charakterystycznym dla baroku upodobaniem — czarny marmur z metalowymi, połączanymi figurkami aniołków, kartuszami i owalnym płaskorzeźbionym medalionem z popiersiem zmarłej; wszystko to wkomponowane jest w iluzjonistyczne tło ecksteinowskiej polichromii; wspomniane kartusze z herbami i popiersiem są dziełem tego samego warsztatu, który wykonał epitafium serca Marianny Krasińskiej w kościele poreformackim w Węgrowie.

Dzieło włoskiego rzeźbiarza *Luigi Pampaloni*ego, wykonany w r. 1841 nagrobek Marii z Radziwiłłów Krasińskiej, żony Wincentego, przedstawionej na łożu śmierci z klęczącą figurką małego Zygmunta, utrzymane jest w sentymentalno-realistycznej konwencji. Warto wymienić również pomnik nagrobny Adama Krasińskiego wystawiony w ko-

ściele w Krasnem w r. 1843 staraniem Wincentego Krasińskiego, z pełną patosu figurą biskupa stojącą na sarkofagu. Trzy płyty (na ścianach krypty grobowej w Opinogórze), płaskorzeźbione przez *Julesa Franceschiego*, odlane z brązu w r. 1877 w paryskiej pracowni *Grueta*, przedstawiające sceny z poematów Zygmunta Krasińskiego — *Irydion*, *Nieboska Komedia* oraz *Przedświt*, a przeznaczone do niezrealizowanego mauzoleum poety na Wawelu są przykładem trwałości nurtu romantycznego.

Charakterystyczną cechą tego regionu jest znaczna ilość wyrobów złotniczych. Wśród monstrancji zachowały się cztery wieżyczkowe; trzy z nich o cechach gotycko-renesansowych (Koziczynek, Sulerzyż, Lekowo — datowana 1606), jedna zaś ze stopą wczesnobarokową (Zielona). Bogato trybowaną barokową monstrancję z Łysakowa wykonał w 4. ćwierci w. XVII złotnik toruński *Jan Chrystian Broelmann*, którego roboty jest również kielich w Sulerzyżu. Najstarszy z kielichów, w Zielonej, pochodzi z w. XVI; jego sześciolistna stopa ozdobiona jest rytym ornamentem oraz plakietką z grupą Ukrzyżowania. Wybitnym importem złotniczym jest późnorenesansowy kielich z 4. ćwierci w. XVI z fary w Ciechanowie, opatrzony cechą imienną nieznanego złotnika, z dekoracją roślinną i z kartuszy rollwerkowych. Większość kielichów pochodzi z w. XVII, reprezentując głównie gdańskie pracownie złotnicze, jak np. *Piotra Rohde* (Łysakowo), *Michała Dietricha* (Niedzbórz) czy *Jakuba Beckhausena* (Ciemnewko). Bogactwem formy i starannością wykonania odznaczają się niesygnowane kielichy z kościołów w Grudusku i Niedzborzu. Skromny renesansowy relikwiarz z Sulerzyża nosi datę 1562 oraz herby fundatora. Wysoką klasą artystyczną odznacza się renesansowa puszka w Niedzborzu z r. 1618. Na uwagę zasługują późnogotyckie z XVI wieku, repusowane w blasze srebrnej figury Chrystusa Ukrzyżowanego, Matki Boskiej i św. Jana Ewangelisty oraz dwóch zakonników (kanoników regularnych?) zapewne pochodzące z kościoła klasztorowego w Czerwińsku. Twórca tych figur niewątpliwie korzystał ze wzorów niemieckiej grafiki tego czasu.

Niestety nie dochował się do naszych czasów bogaty zespół wyrobów złotniczych z kościoła w Krasnem, zrabowany lub zniszczony w czasie ostatniej wojny. Dziś już tylko na dawnych fotografiach (w albumie przechowywanym w Muzeum Diecezjalnym w Płocku) podziwiać możemy węgierski gotycko-renesansowy kielich ofiarowany w r. 1578 przez Stanisława Krasińskiego, archidiakona krakowskiego, kartuszowy relikwiarz z kolcem korony cierniowej, pocho-

dzący ze skarbca katedralnego w Bazylei, ofiarowany przez Jana Kazimierza Krasieńskiego, siedemnastowieczną hermę św. Walentego czy piękne barokowe kielichy z tegoż czasu.

Do rzadziej spotykanych obiektów należy hostiarka w kościele w Ciemnieku z datą 1758 i napisem fundacyjnym na trójkątnym wieczku. Wśród tabliczek wotywnych wyróżniają się siedemnastowieczne z kościoła w Zielonej i w Chotumiu oraz duża, rokokowa tablica z kościoła w Krasnem z postacią, herbem i inicjałami fundatora Jana Żdzarskiego — opata czerwińskiego. Gotyckie lichtarze z brązu z w. XV—XVI zachowały się w kościołach w Łysakowie i Zielonej. Wybitnym poziomem odznaczają się srebrne lichtarze z w. XVII w Krasnem, o bogato trybowanych podstawach zdobionych rzeźbionymi główkami aniołków.

Unikalnym obiektem jest niewielka figurka metalowa przedstawiająca dobosza napoleońskiego, wykonana w 1. połowie w. XIX i umieszczona na bramce cmentarza w Grudusku.

Wartościowy zbiór tkanin zachował się w kościele w Krasnem. Sprawiane przez Krasieńskich ornaty pochodzą z w. XVII i XVIII, w kilku wypadkach zdobione herbami Ślepowron, i odznaczają się bogactwem wzorów; do cennych tkanin należą też dwa bogato haftowane złotem i srebrem antependia z w. XVII.

Przykładami ludowej rzeźby są dwie figury św. Jana Nepomucena we wsiach Rumoka oraz Borzuchowo-Daćbogi, tradycyjnie usytuowane nad wodą i umieszczone na wysokich słupach. Wśród figur przydrożnych powtarza się typ murowanego, tynkowanego słupa zwieńczonego kapliczką (Opinogóra, Pomorze).

Izabella Galicka i Hanna Sygietyńska